

УДК 327.3

DOI 10.25128/2225-3165.19.02.03

Serhiy Troyan PhD hab. (History), Professor,
Department of
National Aviation University (Ukraine)
troyan.politic@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3053-6530>**Сергій Троян**Доктор історичних наук, професор,
Кафедра міжнародних відносин, інформації та регіональних студій,
Національний авіаційний університет (Україна)

ПЕРША І ДРУГА СВІТОВІ ВІЙНИ У ПАРАДИГМІ ЕВОЛЮЦІЇ ВЕСТФАЛЬСЬКОГО СВІТОПОРЯДКУ

Анотація. Перша і Друга світові війни увійшли в історію як глобальні збройні зіткнення різних коаліцій великих держав. Завершення Великої війни 1914–1918 рр. і Другої світової війни 1939–1945 рр. мали своїм наслідком сутнісні перетворення на міжнародній арені. Вони призвели до переформатування всієї системи міжнародних відносин і започаткували нові устрої повоєнного світу. Версальсько-Вашингтонська система завершила процес післявоєнного мирного врегулювання, переходу від війни до миру і підготувала умови для стабілізації капіталізму в галузі міжнародних відносин. У цілому вона відзначалася серйозними внутрішніми протиріччями і проіснувала тільки два десятиліття. Ялтинсько-Потсдамська система миру була головним міжнародним результатом Другої світової війни. Вона стала ключовою модернізацією Вестфальського світопорядку і через чотири з половиною десятиліття підвела ризик під його майже 350-річним існуванням. Після завершення Холодної війни остаточно постає епоха глобального світопорядку, яку відкрила постбіполярна система міжнародних відносин.

Ключові слова: Перша світова війна, Версальсько-Вашингтонська міжнародна система, Друга світова війна, Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин, Вестфальський світопорядок.

THE FIRST AND SECOND WORLD WARS IN THE PARADIGM OF THE EVOLUTION OF THE WESTPHALIAN WORLD ORDER

Summary. The first and second world wars became known as global armed clashes of various coalitions of the great powers. The end of the Great War of 1914–1918 and the Second World War of 1939–1945 were the consequence of the essential transformations in the international arena. They led to the reformatting of the entire system of international relations and the creation of new post-war world systems. The Versailles-Washington system completed the post-war peaceful settlement process, the transition from war to peace, and prepared conditions for the stabilization of capitalism in the field of international relations. In general, it was marked by serious internal contradictions and lasted only two decades. The Yalta-Potsdam system of peace was the main international outcome of the Second World War. It has become a key modernization of the Westphalian world order and after four and a half decades has put at risk under its almost 350-year existence. After the end of the Cold War, the era of global order finally emerges, which was discovered by the post-bipolar system of international relations.

Keywords: First World War, Versailles-Washington International System, Second World War, Yalta-Potsdam system of international relations, Westphalian world order.

Постановка проблеми. Упродовж ХХ століття, яке увійшло в історію як період епохальних глибинних змін, що зачепили практично всі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства, система міжнародних відносин тричі зазнавала кардинальних зрушень. Двічі це було викликано світовими війнами – глобальними конфліктами 1914–1918 і 1939–1945 рр., у ході яких були перекроєні не тільки кордони в Європі та світі, але й долі як окремих людей, так і цілих народів. Водночас світові війни не просто стали черговими модифікаціями Вестфальського світопорядку, але й кардинальним чином спричинилися до глобалізації міжнародних відносин і переведення їх у нову якість наприкінці ХХ століття. Століття Першої і сімдесятип'ятиліття Другої світових воєн стали вагомим інформаційним приводом до нового

неупередженого погляду в контексті ретроспективного аналізу проблем війни і миру, війни і політики, війни і дипломатії, війни і соціуму, війни і культури тощо. Аналіз причин, наслідків і уроків світових воєн набуває особливої актуальності в обстановці загрози руйнації міжнародно-правових засад функціонування сучасної постбіполярної системи міжнародних відносин, зокрема в результаті розв'язаної Російською Федерацією війни проти України і російської окупації Криму, а також воєнно-політичної спроби Росії дестабілізувати обстановку на сході України (Горбулін, 2017; Магда, 2015; Felsztinski, 2015; Нерпен, 2014; Kleczkowska, 2015).

Аналіз досліджень. З поміж сучасних дослідників проблематика Першої та Другої світових воєн залишається більш ніж актуальною. Свідченням цього є оприлюднення тільки упродовж останнього часу низки нових досліджень з цієї проблематики як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. За останні роки відбулося ряд наукових конференцій, семінарів, круглих столів, приурочених початку, перебігу та завершенню світових воєн. Були видані фундаментальні колективні монографії, зокрема, “Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки”, “Перша світова війна у фокусі історії”, “Світові війни в історії та долі людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн)” й інші (Реент, 2014; Первая мировая война, 2012; Троян, 2016а; Троян, 2017; Троян, 2016b; Троян, 2019; Троян, 2014; Троян, 2018), опубліковані праці істориків різних країн і наукових шкіл (Е. Бівора (Бивор, 2014), М. Волоса (Волос, Шкундин, 2012), Е. Хобсбаума (Хобсбаум, 2017), М. Коваля (Коваль, 2004), Й. Леонарда (Leonhard, 2014), Б. Ліддела (Лиддел, 2014), Р. Лоренса (Лоренс, 2010), А. Мартинова (Мартинов, 2016), Х. Мюнклера (Münkler, 2013), М. Нейберга (Neiberg, 2013), Т. Снайдера (Снайдер, 2018), С. Трояна (Троян, 2013), П. Харта (Hart, 2014), А. Хвальби (Chwalba, 2014), М. Хейстінгса (Хейстингс, 2017) та багатьох інших (Болтаевский, 2016; Галушко, 2018; Кіпіані, 2019; Łoś, 2017), присвячені практично всім аспектам глобальних збройних конфліктів ХХ століття.

Мета статті полягає у вивченні впливу Першої та Другої світових воєн на кардинальні зміни в системах Вестфальського світопорядку. У цілому стаття лише розставляє актуальні акценти в дослідженні складних і часом дуже суперечливих питань періоду, окресленого британським прем'єром У. Черчилем епохою “Нової тридцятилітньої війни 1914–1945 рр.”, розширює поле плідної наукової дискусії довкола цієї проблематики, а також ставить за мету інспірувати нові наукові дослідження з історії, політики, міжнародних відносин тощо Першої і Другої світових воєн.

Виклад основного матеріалу. Велика війна 1914–1918 рр. увійшла в історію як перше збройне зіткнення двох ворогуючих коаліцій держав у світовому масштабі, що покликало до життя кардинальні зміни міжнародного характеру. Перша світова війна 1914–1918 рр. стала відображенням докорінних модернізаційних перетворень глобального і внутрішнього характеру в різних країнах і групах країн, наслідком глибинних економічних і політичних процесів розвитку цивілізації наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Основна причина війни корінилася у складних суперечностях між країнами-учасницями, які були результатом глобальної кризи цивілізації як наслідку та прояву індустріального прогресу. При цьому особливо яскраво проявилася тенденція монополій до експансії та агресії. Зрощення монополій з державою і формування державно-монополістичного капіталізму надавало державній політиці все більш експансіоністського характеру. Про це свідчили, зокрема, зростання мілітаризації, виникнення військово-політичних союзів, збільшення локальних конфліктів, посилення колоніального гноблення тощо. Загострення суперництва між провідними державами і групами країн стало також наслідком відносної

нерівномірності їх соціально-економічного розвитку на рубежі XIX–XX ст., що впливало на рівень і характер зовнішньої експансії та привело, в кінцевому підсумку, до військового конфлікту світового масштабу.

Наприкінці XIX і на початку XX ст. були створені два троїстих військово-політичних об'єднання – блок Німецької імперії, Австро-Угорщини й Італії у 1879–1882 рр. (Троїстий союз) і коаліція Франції, Російської імперії та Великої Британії (Антанта) упродовж 1893–1907 рр. Холодна війна між цими блоками на тлі боротьби за переділ світу швидко привела до загострення протиріч практично у всіх регіонах світу, а особливо в Європі. Саме тут вибухнула символічна порохова бочка – політико-дипломатична боротьба на Балканах переросла у збройну сутичку між Австро-Угорщиною і Сербією. На бік Дунайської монархії стала кайзерівська Німеччина, а Сербію підтримали держави Антанти. Липнева криза 1914 р. як “холодна” фаза блокового протистояння уже на початку серпня перейшла у фазу “гарячої” тривалої війни – першого глобального збройного конфлікту XX ст., найбільше відомого під назвами Великої війни і Першої світової війни.

Перший глобальний збройний конфлікт завершився поразкою держав німецького блоку. 29 вересня 1918 р. Болгарія капітулювала і уклала перемир'я з командуванням Антанти. 30 жовтня капітулювала Туреччина і підписала Мудроську угоду. В умовах розвалу Австро-Угорської імперії під тиском національно-визвольних рухів і невдач у війні представники династії Габсбургів 3 листопада 1918 р. підписали умови перемир'я. 4 жовтня 1918 р. першу пропозицію про перемир'я надіслав президенту США В. Вільсону німецький канцлер М. Баденський. Німецький уряд пропонував “демократичний мир” на основі “14 пунктів” американського президента В. Вільсона. Проте держави Антанти поставили вимогу про повну капітуляцію Німеччини. 3 листопада у країні розпочалася революція і була повалена монархія.

11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі у вагончику верховного головнокомандуючого союзними військами маршала Фердинанда Фоша було підписано перемир'я, яке фактично завершило Першу світову війну. Представники Антанти і німецький генералітет під керівництвом депутата рейхстагу М. Ерцбергера підписали Комп'єнське перемир'я на 36 днів. Головні його умови такі: евакуація німецьких військ з Бельгії, Франції, Люксембурга, Ельзасу і Лотарингії протягом 15 днів; Антанта займала міста Майнц, Кобленц, Кельн; увесь німецький флот мав бути роззброєний і відведений у порти союзних або нейтральних держав; відмова Німеччини від Брест-Литовського договору; передача всього німецького озброєння переможцям і повернення на батьківщину полонених. Глобальний конфлікт, що тривав понад чотири роки, припинився на всіх театрах воєнних дій. Про цю знаменну подію сповістили об 11-й годині того ж дня 11-ма артилерійськими залпами. Так закінчилася Перша світова війна. Всього у ній взяло участь 38 держав з населенням понад 1 млрд чоловік. Загальна чисельність армій досягала 70 млн чоловік. У роки війни було вбито 10 млн і поранено 18 млн чоловік.

Перша світова війна 1914–1918 рр. характеризується кількома фундаментальними рисами, які чітко проглядаються з часової дистанції в сто років і які стали свідченням нової серйозної модернізації Вестфалія після епохи наполеонівських війн і рішень Віденського конгресу 1814–1815 рр.

Перша. Велика війна була небаченим досі глобальним збройним конфліктом з точки зору кількості задіяних у ньому держав, народів, людських і матеріальних ресурсів. Воєнно-політичні союзи охопили в кінцевому підсумку практично увесь світ, що було результатом вступу у світову війну Османської імперії на боці австро-німецького блоку, а британських колоній, Японії, США на боці держав Антанти. Воєнні дії точилися на величезних за довжиною і глибиною

театрах, причому не лише в Європі, де глибина ведення бойових дій доходила до приблизно 500 км, а й в Азії та в Африці, не тільки на суші, але й на океанічних просторах і в повітрі. Збройне протистояння відбувалося на основі використання нової техніки і нових засобів ведення бою. Так, зокрема, вперше воюючими коаліціями масштабно були задіяні танки, авіація, підводні човни, кулемети, проведена газова атака.

Друга. Доба Великої війни стала небаченим змаганням дипломатій, дипломатична боротьба загалом і за союзників зокрема перевершила відповідні колізії періоду дипломатичної революції XVIII ст. Результатом боротьби дипломатій під час Першої світової війни стало якісне і кількісне переформатування воюючих коаліцій (наприклад, Італія перейшла на бік троїстої Антанти, союзником цієї коаліції стали й США), що в підсумку остаточно закріпило перехід воєнно-стратегічної й оперативно-тактичної ініціативи до держав Антанти і їх перемогу у світовому конфлікті.

Третя. Велика війна в небачених раніше масштабах революціонізувала світ, особливо і насамперед Європу, призвівши не лише до вибуху революцій і революційних рухів у Росії, Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Фінляндії, Україні, Індії, Китаї, Мексиці, але й до розпаду і припинення існування чотирьох імперій – Російської, Німецької, Австро-Угорської, Османської. Колишня імперська периферія або й окремі її ядра перетворилася спочатку в рухливий революційний сегмент післявоєнного світоустрою (наприклад, Фінляндія, Україна, Угорщина тощо), а потім або набула державної та міжнародної суб'єктності (наприклад, Польща, Чехія, Королівство сербів, хорватів і словенців тощо), або стала складовою інших держав (Україна) чи елементом мандатної системи Ліги націй (колишні колонії Німецької та Оттоманської імперій).

Четверта. Перший глобальний збройний конфлікт підтвердив домінуючу на той час тенденцію: зміна міжнародної системи відбувається лише в результаті масштабної війни. З огляду на це Велика війна 1914–1918 рр. була цілком логічним продовженням ланцюга Тридцятилітня війна-Вестфальська система міжнародних відносин – Наполеонівські війни-Віденська міжнародна система – Перша світова війна-Версальсько-Вашингтонський міжнародний світоустрій, але за низкою принципових відзначених вище рис кардинально відрізнялася від своїх попередниць. Зокрема, Ліга націй стала першою глобальною міжнародною організацією, яка взяла на себе зобов'язання і відповідальність за збереження, забезпечення і підтримання миру в світовому масштабі, недопущення нової глобальної війни як засобу розв'язання протиріч і суперечностей міждержавного характеру.

П'ята. Перша світова війна настільки органічно поєднується з огляду на характер тенденцій еволюції світу і розвитку міжнародних відносин з міжвоєнним двадцятиліттям з його численними війнами, збройними конфліктами й анексіями та з Другою світовою війною, що є резон навіть вести мову не про дві світові війни, а про одну Тридцятилітню світову війну XX століття, яка охопила 1914–1945 рр. Велика війна, при всьому її трагізмі, створила умови для нових трансформаційних зрушень практично у всіх сферах життя соціуму. Водночас вона й поглибила розломи між переможцями та переможеними, у таборі держав-переможниць, невдоволення і супротив народів, які лише частково або зовсім не реалізували своїх державницьких устремлінь, протистояння з Радянською Росією, а потім і СРСР тощо, що в результаті дуже швидко засигналізувало про нестійкість нового світопорядку.

Загалом завершення Великої війни перевело світ у нову стадію розвитку господарсько-фінансових відносин, політичного устрою і міжнародної системи. На зміну столітньої Віденської міжнародної системи прийшов Версальсько-Вашингтонський міжнародний порядок. Він став найменш тривалим у

хронологічному плані відрізком еволюції міжнародних відносин і ввійшов у аннали історії як міжвоєнне двадцятиліття. Загострення суперечностей між імперіалістичними державами після світової економічної кризи, незадоволення ряду великих держав результатами Першої світової війни, потурання агресивній політиці Німеччини, Японії, Італії з боку держав-переможниць, нездатність Ліги Націй забезпечити мир і недопустити сповзання до ще одного глобального збройного конфлікту привели до нової боротьби за переділ світу. Пророчо справилися слова маршала Ф. Фоша про систему договорів, які стали результатом закріплення перемоги держав Антанти в Першій світовій війні: “Це не мир, а перемир’я на двадцять років”.

Друга світова війна 1939–1945 рр. стала найбільшим і найруйнівнішим конфліктом в історії людства – бойові дії велися на території 40 держав, а військові витрати держав, які брали в них участь, склали 1 трлн 117 млрд дол. В основі причин другої світової війни знаходилися протиріччя міжвоєнного світу, закладені у Версальсько-Вашингтонській системі, Ці глибинні суперечності знайшли вираження у протистоянні між трьома групами держав – буржуазно-демократичними (насамперед, Велика Британія, Франція, Сполучені Штати Америки), соціалістичними (Радянський Союз) і нацистсько-фашистсько-мілітаристськими (Німеччина, Італія, Японія). Крах спроб створити систему колективної безпеки в Європі й англо-франко-радянських переговорів влітку 1939 р., “політика умиротворення” по відношенню до Німеччини, укладення пакту Молотова – Ріббентропа 23 серпня 1939 р., з одного боку, а також відмова Німеччини від дотримання умов Версальського договору 1919 р., створення нею військово-політичного союзу з Італією та Японією (1936 р., вісь “Берлін – Рим – Токіо”), підписання Антикомінтернівського пакту 1937 р. та пряма воєнна агресія “держав осі” у другій половині 30-х рр., з другого, зірвали мирний розвиток і поставили світ перед фактом виникнення нової світової війни.

Наприкінці 1933 р. радянський уряд виклав основні принципи своєї зовнішньої політики. Вони передбачали наступне:

- дотримання нейтралітету, невтручання у будь-які воєнні конфлікти;
- політика умиротворення стосовно Німеччини і Японії (застерігалось, що вона мала певні межі);
- конкретні заходи у створенні системи колективної безпеки в Європі під егідою Ліги націй.

У листопаді 1933 р. СРСР був визнаний США і між обома країнами встановилися дипломатичні відносини. У вересні 1934 р. Радянський Союз прийняв у Лігу націй, що створювало сприятливі умови для його інтеграції у міжнародну політику. СРСР відгукнувся на пропозицію французького міністра закордонних справ Л. Барту про укладення системи колективної безпеки в Європі. 2 травня 1935 р. в Парижі був підписаний франко-радянський договір про взаємодопомогу в зв’язку із будь-якою агресією. Проте ефективність його обмежувалася відсутністю окремої військової конвенції. У тому ж році СРСР підписав аналогічний договір з Чехословаччиною, однак і тут окрема стаття ставила військову допомогу СРСР у залежність від допомоги Франції.

Але повністю реалізувати ідею колективної безпеки не вдалося. Західні держави насторожено ставилися до Радянського Союзу. Частина політиків вбачала у нацистській Німеччині бастион проти більшовизму. У березні 1938 р., коли СРСР виступив з ініціативою проведення конференції міжнародного співтовариства для вироблення практичних заходів, спрямованих на попередження загрози нової війни, Англія відмовилася взяти у ній участь. Вона мотивувала це тим, що подібні заходи можуть призвести до утворення в Європі блоків і підірвати перспективи встановлення миру. Випереджаючи події, СРСР пішов на зближення з Німеччиною і в березні 1938 р. підписав з нею економічну

угоду. Масові репресії у СРСР також вплинули на позицію урядів європейських країн, які висловлювали сумніви щодо боєздатності Червоної Армії та надійності становища радянського режиму.

Остання спроба створити систему колективної безпеки в Європі була здійснена у 1939 р. СРСР після довгих вагань приєднався до гарантій західних держав Польщі, а в квітні 1939 р., одночасно з пропозицією Англії й Франції розпочати тристоронні переговори, запропонував Німеччині встановити тісні взаємовідносини. Не відставала й Англія, яка водночас з переговорами у Москві таємно домовлялася з Гітлером. У такій обстановці у квітні 1939 р. розпочалися англо-франко-радянські переговори.

Радянська сторона запропонувала укласти тристоронній договір про взаємодопомогу, включаючи військову, у разі нападу агресора на будь-яку з трьох сторін. Англія, Франція, СРСР мали надати військову допомогу всім східноєвропейським країнам – від Румунії до Балтії. Західні держави ухилилися від вирішення цього питання, пообіцявши подумати, але насправді побоювалися, що ці країни можуть опинитися у сфері впливу СРСР. Не вирішувалося також питання про окрему військову конвенцію. З одного боку, велику роль тут відігравала реальна оцінка стану радянських збройних сил, значно ослаблених чистками і з великою кількістю недосконалої військової техніки. З другого боку, СРСР небезпідставно звинуватив англійський і французький уряди в затягуванні переговорів, небажанні укласти з ним рівноправний договір, провокуванні його на розв'язання війни з Німеччиною. 12 серпня 1939 р. в Москві почалися переговори військових місій СРСР, Англії й Франції, які очолювали, відповідно, нарком оборони маршал К. Ворошилов (виступав на засіданнях начальник генерального штабу Б. Шапошников), адмірал П. Дракс і генерал Ж. Думенк. Упродовж 13–17 серпня відбулося сім засідань, хоча керівники західних делегацій не мали відповідних повноважень на прийняття рішень з ключових питань і підписання угод. Зокрема, вони не могли вирішити головного питання переговорів – про пропуск Червоної армії через територію Польщі й Румунії. Тому переговори, які Радянський Союз запропонував перенести на пізніший термін, закінчилися безрезультатно. Відповідальність за їх зрив несли всі учасники. СРСР, прагнучи перешкодити створенню антирадянської коаліції у Європі, взяв курс на зближення з нацистською Німеччиною.

Наприкінці липня 1939 р. відновилися переговори між СРСР і Німеччиною. Радянська сторона прагнула підписати економічний договір і через посередництво Німеччини врегулювати збройний конфлікт з Японією на Далекому Сході. Обидві сторони також були не проти взаємовигідного вирішення територіальних питань у Європі. 19 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький торговий договір, який, крім надання кредиту, розширював можливості СРСР в експорті продовольчих товарів та імпорті нової техніки. Окрім того, у ході офіційних радянсько-німецьких переговорів у Москві німецька сторона заявила, що будь-які економічні, політичні, територіальні інтереси СРСР будуть задоволені. Представники Німеччини також проінформували Москву про плани розпочати бойові дії проти Польщі після 25 серпня 1939 р.

23 серпня 1939 р. (на кілька днів раніше від наміченого строку) до Москви прибув німецький міністр закордонних справ Й. фон Ріббентроп з узгодженим текстом договору. Вночі з 23 на 24 серпня 1939 р. він був підписаний, а наступного дня опублікований. Договір про дружбу і ненапад між СРСР і Німеччиною мав регулювати відносини між обома державами впродовж 10 років. Важливою складовою частиною пакту Молотова – Ріббентропа став Таємний протокол, про існування якого тривалий час замовчувалося в радянській історіографії. У цьому протоколі було чотири статті:

“1. У випадку територіально-політичного переустрою областей, які входили до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є кордоном сфер інтересів Німеччини і СРСР. При цьому інтереси Литви стосовно Віленської області визнаються обома сторонами.

2. У випадку територіально-політичного переустрою областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарев, Вісла і Сан.

Питання, чи є в спільних інтересах бажаним збереження незалежної Польської держави і які будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване тільки протягом подальшого політичного розвитку.

У всякому випадку, обидва уряди будуть вирішувати це питання у порядку дружньої спільної згоди.

3. Стосовно південного сходу Європи з радянського боку підкреслюється інтерес СРСР до Бессарабії. З німецького боку заявляється про його повну політичну незацікавленість у цих областях.

4. Цей протокол буде зберігатися обома сторонами у строгому секреті” (Секретные документы, 1993).

Фактично Німеччина і СРСР розмежували між собою сфери впливу у Східній Європі.

Через вісім днів – 1 вересня 1939 р. – війська нацистської Німеччини напали на Польщу. Розпочалася Друга світова війна, яка перетворилася на найкровопролитніший конфлікт в історії людства. Її безпосередньою причиною стала агресивна політика Німеччини та її нацистського керівництва, недалекоглядна політика урядів Великобританії, Франції й СРСР, які відмовилися від колективних заходів проти агресора, вдалися до політики “умиротворення”, а часом і підштовхування Німеччини до застосування військової сили.

Підводячи підсумки зовнішньополітичних кроків СРСР на міжнародній арені напередодні розв'язання Другої світової війни, можна погодитися з точкою зору багатьох дослідників історії глобального збройного конфлікту 1939–1945 рр. (Галушко, 2018: 8; Лоренс, 2010). В узагальненому вигляді вона зводиться до наступного. Підписання низки договорів з гітлерівською Німеччиною, і, перш за все, пакту 23 серпня 1939 р., та участь СРСР на його основі у поділі Східної Європи на сфери впливу стало одним із найбільш драматичних зовнішньополітичних кроків радянського керівництва, особисто Й. Сталіна і В. Молотова. Як сам договір, так і його втілення в життя було грубим порушенням імперативів міжнародного і радянського права.

У політичному плані це завдало серйозного удару міжнародному престижу Радянського Союзу, затримало розвиток масової визвольної боротьби народів окупованих Німеччиною країн, загальмувало утворення єдиного антифашистського фронту, дезорієнтувало діяльність світового комуністичного руху, усіх друзів СРСР за кордоном. У військово-стратегічному плані цей договір дозволяв Німеччині захопити майже всю континентальну Європу, не побоюючись удару зі Сходу. В етичному плані радянська і німецька сторони поступали аморально. Вони намагалися обдурити одна одну, свої народи і світову громадськість, а тому приховували від них наявність секретних протоколів. Такою ж аморальною була спроба виправдати засоби досягнення своїх великодержавних цілей у Східній Європі після укладення пакту Молотова – Ріббентропа. Всупереч прагненням радянської сторони, договір 23 серпня 1939 року не створив надійного і ефективного бар'єру від гітлерівської агресії проти Радянського Союзу. Навпаки, якщо до 1939–1940 рр. від Баренцевого до Чорного моря існувала низка держав, які були своєрідним буфером між Німеччиною і СРСР, то напередодні Великої Вітчизняної війни виникло безпосереднє

протистояння їхніх збройних сил. Зовнішньополітична концепція радянського уряду у передвоєнний період, зорієнтована виключно на Німеччину, переконливо підтверджує ту істину, що будь-яка спроба забезпечити свою безпеку за рахунок зневажання безпекою інших країн неминуче веде до важких і непередбачуваних наслідків. Підписання радянсько-німецького договору про ненапад і секретного протоколу до нього стало одним з найбільш суперечливих і неоднозначних політичних кроків Сталіна, хоча сам він вважав цю угоду своєю перемогою, бо йому, мовляв, удалося політично переграти Гітлера.

У свою чергу, нацистська верхівка з більшими, до речі, підставами розглядала договір як свою велику перемогу. Гітлер навіть заявив, що тепер увесь світ знаходиться у його кишені. Радянський Союз за бажанням німецької сторони та з метою прискорення ратифікації угоди від 23 серпня 1939 р., не дивлячись на її важливе державне значення, пішов на зниження ваги цього договору з категорії міждержавного до категорії міжурядових документів. 31 серпня Верховна Рада СРСР, а 1 вересня німецький рейхстаг ратифікували договір. Усе вищесказане не дає підстав твердити про рівну відповідальність СРСР і Німеччини за розв'язання Другої світової війни. Головна провина за цей міжнародний злочин все ж лягає на правлячу верхівку гітлерівської Німеччини. Свою долю відповідальності радянське керівництво несе за те, що підписанням договору про ненапад з Німеччиною воно створило сприятливі умови для розв'язання Гітлером і нацистськими політичними колами світової війни. Серйозна відповідальність падає також на правлячі сили Великої Британії, Франції й США, які фактично до останнього моменту проводили політику потурання агресорам і не використали всіх шансів для створення системи колективної безпеки.

Друга світова війна стала наслідком політичного розвитку подій у Європі та в світі у 30-ті роки. Можна виділити три головні причини, які призвели до світової війни 1939–1945 рр.:

1) Версальсько-Вашингтонська система договорів, що поставила Німеччину в дуже складне становище. Японія та Італія також вважали себе обділеними. Всі вони стали на шлях боротьби за новий переділ світу;

2) загострення суперечностей між великими державами в результаті глибокої економічної кризи. Одні країни виходили з неї шляхом державного регулювання, проведення демократичних реформ. В інших було встановлено тоталітарні режими, що проповідували курс на “світову революцію”, загострення класової боротьби, расизм, націоналізм та мілітаризм;

3) до розв'язання воєнного конфлікту призвела політика потурання агресорам, яку проводили Велика Британія, Франція і США, зрив англо-франко-радянських переговорів влітку 1939 р., а також безпосередня підтримка агресора з боку СРСР, що підписав пакт Ріббентропа – Молотова.

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 р. нападом нацистської Німеччини на Польщу. За планом “Вайс”, затвердженим ще на початку квітня 1939 р., Німеччина кинула проти Польщі 62 дивізії, в тому числі 7 танкових, і 2000 літаків. Польська армія налічувала 1 млн 750 тис. солдатів і 400 літаків. 6 вересня уряд Польщі втік з Варшави і 17 вересня перебрався до Румунії. 28 вересня гітлерівці захопили Варшаву. Одночасно, за умовами таємного протоколу пакту Ріббентропа – Молотова, радянські війська 17 вересня перейшли кордон і почали просування по території Західної України та Західної Білорусії. Цей день став днем вступу СРСР у Другу світову війну. Польська держава фактично перестала існувати (за аналогією з кінцем XVIII ст., коли в результаті трьох поділів була ліквідована тодішня Річ Посполита, вересневі події 1939 р. ще називають “четвертим поділом Польщі”). 22 вересня у Бресті з нагоди офіційної передачі міста та Брестської фортеці радянській стороні відбувся радянсько-німецький військовий парад, що завершився урочистим спуском

німецького і підняттям радянського прапора. Підписаний 28 вересня 1939 р. договір з Німеччиною про дружбу й кордони став фактом юридичного закріплення лінії радянсько-німецького кордону, яка склалася в результаті реалізації положень таємного протоколу до пакту Молотова – Ріббентропа і практично означав відступ від декларованих Радянським Союзом принципів зовнішньої політики. Впродовж другої половини вересня – листопада 1939 р. СРСР офіційно узаконив входження до свого складу нових територій, які були передані Українській і Білоруській Радянським Соціалістичним Республікам.

Друга світова війна розпочалася як загарбницька. Німеччина, Італія, Японія прагнули розширити власні території, завоювати нові ринки збуту та джерела сировини. СРСР у цих умовах намагався як мінімум підпорядкувати собі сфери впливу, які закріплював за ним радянсько-німецький Договір про ненапад від 23 серпня 1939 р. З 22 червня 1941 р. – від нападу нацистської Німеччини на СРСР – Друга світова війна вступила у нову фазу, центральними подіями якої доречно розглядати три історичних, політичних, воєнних і дипломатичних процеси: по-перше, розпад радянсько-німецького військово-політичного, дипломатичного й економічного союзу та війна між Німеччиною і СРСР; по-друге, створення антигітлерівської коаліції, наріжним каменем якої стали спільні дії держав Великої Трійки – Великої Британії, СРСР, США; по-третє, війна проти мілітаристської Японії та бойові дії держав антигітлерівської коаліції в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Розгром Німеччини і Японії та їх сателітів став результатом узгодженої і спрямованої на перемогу зовнішньої політики, дипломатії та військової взаємодії великих держав, що знайшли своє втілення у рішеннях низки міжнародних конференцій, зокрема в Тегерані, Думбартон-Оксі, Ялті, Сан-Франциско, Потсдамі. Саме їм належить особлива роль у створенні фундаменту повоєнної системи міжнародних відносин у світі та його мирного облаштування.

Висновки. Завершення і результати Першої та Другої світових воєн мали своїм наслідком сутнісні перетворення на міжнародній арені. Вони призвели до переформатування всього поля міжнародних відносин і заклали основи спочатку Версальсько-Вашингтонської (1919–1939 рр.), а потім Ялтинсько-Потсдамської (1945–1991 рр.) систем. Обидва збройні конфлікти хоча й призвели до чергових модифікацій Вестфалю і започаткували початок його серйозної ерозії, але в цілому зберегли Вестфальську модель світу, яка ґрунтувалася на п'яти фундаментальних закономірностях. Перша – Вестфальський світ складається з суверенних держав і в ньому відсутня загальнопланетарна вища влада. Друга – міжнародний порядок Вестфалю функціонує на дотриманні суверенної рівності держав і їх невторчання у справи одна одної. Третя – у Вестфальському світопорядку суверенна держава володіє всією повнотою влади на своїй території. Четверта – у модельних рамках Вестфалю регулятором виступає міжнародне право як право договорів між суверенними державами. П'ята – у структурі Вестфальського світу лише суверенні держави виступають суб'єктами міжнародного права і визнаними міжнародними акторами.

Тільки з припиненням існування СРСР і світової системи соціалізму відбувся остаточний перехід до поствестфальського світового порядку в рамках так званої постбіполярної системи міжнародних відносин. Вона відрізняється від Вестфальської моделі світу насамперед виходом світової політики за межі міждержавних відносин, зменшенням у ній ролі держав, переростанням світу в глобалізований або поствестфальський світ, зростанням ступеня його взаємозалежності. І хоча вперше новий світ міжнародних відносин не був результатом великого / глобального збройного зіткнення ворогуючих коаліцій держав, зміна в характері та проявах міжнародних загроз і конфліктів постбіполярної доби зберігає актуальність уроків світових воєн ХХ століття для

мінімізації ризиків і загроз у процесі еволюції сучасної системи міжнародних відносин.

Список використаних джерел

- Бивор, 2014 – Бивор Э. Вторая мировая война. Перевод: Глушаков Вадим. М.: Колибри, 2014. 992 с.
- Болтаевский, 2016 – Болтаевский А. А. Первая мировая война: дипломатическая предыстория, крупнейшие военные операции и внешнеполитические итоги. М., 2016. 258 с.
- Реент, 2014 – Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реент; Ред. кол.: В. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. Київ, 2014. 784 с.
- Волос, Шкундин, 2012 – Волос М., Шкундин Г. Д. (отв. ред.). Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств. Т. 1. М.: Квадрига, 2012. 456 с.
- Галушко, 2018 – Галушко А. Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталінін 1939–1941. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 368 с.
- Горбулін, 2017 – Горбулін В. П. (наук. ред.). Світова гібридна війна: український фронт. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
- Кіпіані, 2019 – Кіпіані В. Друга світова Непридумані історії (Не) наша жива інша. Київ: Віват, 2019. 304 с.
- Коваль, 2004 – Коваль М. В. Друга світова війна 1939–1945. Київ: В-во “Наукова думка”, 2004. 688 с.
- Лиддел, 2014 – Лиддел Г. Б. История Первой мировой войны. М.: АСТ, 2014. 574 с.
- Лоренс, 2010 – Лоренс Р. Друга світова війна за зачиненими дверима. Київ: Темпора, 2010. 444 с.
- Магда, 2015 – Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.
- Мартинов, 2016 – Мартинов А. Ю. Перша світова війна в сучасній німецькомовній історіографії: теми й концептуальні ідеї досліджень. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2016. Вип. 25. С. 397–423.
- Первая мировая война, 2012 – Первая мировая война, Версальская система и современность. Сборник статей. Санкт-Петербург, 2012. 350 с.
- Секретные документы, 1993 – Секретные документы из особых папок. Вопросы истории. 1993. № 1. С. 3–22.
- Снайдер, 2018 – Снайдер Т. Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталінін. Київ: Лаурис, 2018. 492 с.
- Троян, 2013 – Троян С. С. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединой Европы конца XIX – начала XX века). Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. 96 с.
- Троян, 2016а – Троян С. С. (наук. ред.). Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн). Київ: НІКА-Центр, 2016. 256 с.
- Троян, 2017 – Троян С. С. (наук. ред.). Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій. Київ: Кондор-Видавництво, 2017. 212 с.
- Троян, 2019 – Троян С. С. (наук. ред.). Перша світова війна у фокусі “плинної нестабільності”: міжнародна і внутрішня політика. Київ: Видавничий дім “Кондор”, 2019. 280 с.
- Троян, 2016b – Троян С. С. (наук. ред.). Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни). Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 296 с.
- Троян, 2014 – Троян С. С. (наук. ред.). Світові війни в історії та долі людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн). Київ: ДП “Пріоритет”, 2014. 312 с.
- Троян, 2018 – Троян С. С. (наук. ред.). Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки. Київ: Видавничий дім “Кондор”, 2018. 536 с.
- Хейстингс, 2017 – Хейстингс М. Первая мировая война. Катастрофа 1914 года. М.: Альпина нон-фикшн, 2017. 604 с.
- Хобсбаум, 2017 – Хобсбаум Э. Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке. М.: Издательство АСТ: CORPUS, 2017. 384 с.
- Chwalba, 2014 – Chwalba A. Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914–1918. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2014. 656 s.
- Felsztinski, 2015 – Felsztinski J. Trzecia wojna światowa? Bitwa o Ukrainę. Przeł. J. Redlich. Wyd. I. Warszawa: Wyd-wo Dom Wydawniczy REBIS, 2015. 432 s.
- Hart, 2014 – Hart P. I Wojna Światowa 1914–1918. Historia militarna. Przeł. J. Szkudliński. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS, 2014. 603 s.
- Herpen, 2014 – Herpen M. H. Van. Wojny Putina. Czeczenia, Gruzja, Ukraina 2014. Przeł. M. Witkowska, J. Szajkowska. Warszawa: Wyd-wo Prószyński Media, 2014. 408 s.
- Kleczkowska, 2015 – Kleczkowska A. Wojna hybrydowa – uwagi z perspektywy prawa międzynarodowego publicznego. Sprawy międzynarodowe. 2015. № 2. S. 93–110.

- Leonhard, 2014 – Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges. München: Verlag C. H. Beck, 2014. 1157 s.
- Łoś, 2017 – Łoś St. “Świat się w mych oczach dwukrotnie zawałił...”: wspomnienia. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej; Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2017. 683 s.
- Münkler, 2013 – Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918. Berlin: Rowohlt, 2013. 928 s.
- Neiberg, 2013 – Neiberg M. Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 352 s.

References

- Bivor, 2014 – Bivor E. Vtoraya mirovaya voyna [The Second World War]. Perevod: Glushakov Vadim. M.: KoLibri, 2014. 992 s. [in Russian].
- Boltaevskiy, 2016 – Boltaevskiy A. A. Pervaya mirovaya voyna: diplomaticheskaya predystoriya, krupneyshie voennye operatsii i vneshnepoliticheskie itogi [World War I: diplomatic background, major military operations and foreign policy outcomes]. M., 2016. 258 s. [in Russian].
- Reient, 2014 – Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina [The Great War of 1914–1918 and Ukraine]. U 2-kh knyhakh. Kn. 1: Istorychni narysy / Uporiadn. O. Reient; Red. kol.: V. Smolii (holova). NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, 2014. 784 s. [in Ukrainian].
- Volos, Shkundin, 2012 – Volos M., Shkundin G. D. (otv. red.). Narody Gabsburgskoy monarkhii v 1914–1920 gg.: ot natsionalnykh dvizheniy k sozdaniyu natsionalnykh gosudarstv [The peoples of the Habsburg monarchy in 1914–1920: from national movements to the creation of national states]. T. 1. M.: Kvadriga, 2012. 456 s. [in Russian].
- Halushko, 2018 – Halushko A. Zmova dyktatoriv. Podil Yevropy mizh Hitlerom i Stalinym 1939–1941 [Conspiracy of dictators. The division of Europe between Hitler and Stalin 1939–1941]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2018. 368 s. [in Ukrainian].
- Horbulin, 2017 – Horbulin V. P. (nauk. red.). Svitova hibrydna viina: ukraïnskyi front [World Hybrid War: The Ukrainian Front]. Kyiv: NISD, 2017. 496 s. [in Ukrainian].
- Kipiani, 2019 – Kipiani V. Druha svitova Neprydumani istorii (Ne) nasha zhyva insha [Second World Fictional Stories (Not) is our living other]. Kyiv: Vivat, 2019. 304 s. [in Ukrainian].
- Koval, 2004 – Koval M. V. Druha svitova viina 1939–1945 [World War II 1939–1945]. Kyiv: V-vo “Naukova dumka”, 2004. 688 s. [in Ukrainian].
- Liddel, 2014 – Liddel G. B. Istoriya Pervoy mirovoy voyny [History of the First World War]. M.: AST, 2014. 574 s. [in Russian].
- Lorens, 2010 – Lorens R. Druha svitova viina za zachynenymy dveryma [World War II behind closed doors]. Kyiv: Tempora, 2010. 444 s. [in Ukrainian].
- Mahda, 2015 – Mahda Ye. Hibrydna viina: vyzhyty i peremohty [Hybrid War: Survive and Win]. Kharkiv: Vivat, 2015. 304 s. [in Ukrainian].
- Martynov, 2016 – Martynov A. Yu. Persha svitova viina v suchasniï nimetskomovniï istoriografii: temy y kontseptualni idei doslidzhen [World War I in Contemporary German Historiography: Topics and Conceptual Ideas of Research]. Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky. 2016. Vyp. 25. S. 397–423. [in Ukrainian].
- Pervaya mirovaya voyna, 2012 – Pervaya mirovaya voyna, Versalskaya sistema i sovremennost. Sbornik statey [World War I, the Versailles system and modernity. Digest of articles]. Sankt-Peterburg, 2012. 350 s. [in Russian].
- Sekretnye dokumenty, 1993 – Sekretnye dokumenty iz osobykh papok [Secret Documents from Special Folders]. Voprosy istorii. 1993. № 1. S. 3–22. [in Russian].
- Snaider, 2018 – Snaider T. Kryvavi zemli. Yevropa mizh Hitlerom i Stalinym [Bloody land. Europe between Hitler and Stalin]. Kyiv: Laurus, 2018. 492 s. [in Ukrainian].
- Troyan, 2013 – Troyan S. S. Nemetskaya Mitteleuropa: istoricheskaya retrospektiva (nemetskie plany sozdaniya Seredinnoy Yevropy kontsa XIX – nachala XX veka) [German Mitteleuropa: historical retrospective (German plans for the creation of Mid-Europe of the late XIX – early XX centuries)]. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. 96 c. [in Russian].
- Troyan, 2016a – Troyan S. S. (nauk. red.). Mirovye voyny v istorii chelovechestva (k 100-letiyu nachala Pervoy i 75-letiyu nachala Vtoroy mirovykh voyn) [World wars in the history of mankind (on the 100-th anniversary of the beginning of the First and 75-th years of the beginning of World War II)]. Kiiv: NIKA-Tsentr, 2016. 256 s. [in Russian].
- Troian, 2017 – Troian S. S. (nauk. red.). Persha svitova viina i revoliutsii: vektory sotsiokulturnykh transformatsii [World War I and Revolutions: Vectors of Sociocultural Transformation]. Kyiv: Kondor-Vydavnytstvo, 2017. 212 s. [in Ukrainian].

Troian, 2019 – Troian S. S. (nauk. red.). Persha svitova viina u fokusi "plynnoi nestabilnosti": mizhnarodna i vnutrishnia polityka [World War I in the Focus of "Fluid Instability": International and Domestic Politics]. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kondor", 2019. 280 s. [in Ukrainian].

Troian, 2016b – Troian S. S. (nauk. red.). Persha svitova viina u fokusi istorii (dyplomatychni ta politychni kolizii Velykoi viiny) [World Wars in the focus of history (diplomatic and political conflicts of the Great War)]. Kyiv: Kondor-Vydavnytstvo, 2016. 296 s. [in Ukrainian].

Troian, 2014 – Troian S. S. (nauk. red.). Svitovi viiny v istorii ta doli liudstva (do 100-rychchia pochatku Pershoi i 75-rychchia pochatku Druhoi svitovykh voien) [World Wars in the History and Destiny of Humanity (to the 100-th Anniversary of the First and 75-th Anniversary of the Second World War)]. Kyiv: DP "Priorityet", 2014. 312 s. [in Ukrainian].

Troian, 2018 – Troian S. S. (nauk. red.). Velyka viina 1914–1918 rr.: vytoky, kharakter, naslidky [The Great War of 1914–1918: origins, character, consequences]. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kondor", 2018. 536 s. [in Ukrainian].

Kheystings, 2017 – Kheystings M. Pervaya mirovaya voyna. Katastrofa 1914 goda [World War I. The disaster of 1914]. M.: Alpina non-fikshn, 2017. 604 s. [in Russian].

Khobsbaum, 2017 – Khobsbaum E. Razlomannoe vremya. Kultura i obshchestvo v dvadtsatom veke [Broken time. Culture and Society in the Twentieth Century]. M.: Izdatelstvo AST: CORPUS, 2017. 384 s. [in Russian].

Chwalba, 2014 – Chwalba A. Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914–1918 [Europe's suicide. The Great War of 1914–1918]. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2014. 656 s. [in Polish].

Felsztinski, 2015 – Felsztinski J. Trzecia wojna światowa? Bitwa o Ukrainę [The Third World War? Battle for Ukraine]. Przeł. J. Redlich. Wyd. I. Warszawa: Wyd-wo Dom Wydawniczy REBIS, 2015. 432 s. [in Polish].

Hart, 2014 – Hart P. I Wojna Światowa 1914–1918. Historia militarna [World War 1914–1918. Military history]. Przeł. J. Szkudliński. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS, 2014. 603 s. [in Polish].

Herpen, 2014 – Herpen M. H. Van. Wojny Putina. Czeczenia, Gruzja, Ukraina 2014 [Putin's wars. Chechnya, Georgia, Ukraine 2014]. Przeł. M. Witkowska, J. Szajkowska. Warszawa: Wyd-wo Prószyński Media, 2014. 408 s. [in Polish].

Kleczkowska, 2015 – Kleczkowska A. Wojna hybrydowa – uwagi z perspektywy prawa międzynarodowego publicznego [Hybrid war – remarks from the perspective of public international law]. Sprawy międzynarodowe. 2015. № 2. S. 93–110. [in Polish].

Leonhard, 2014 – Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges [Pandora's Box. History of the First World War]. München: Verlag C. H. Beck, 2014. 1157 s. [in German].

Łoś, 2017 – Łoś St. "Świat się w mych oczach dwukrotnie zawalił...": wspomnienia ["The world has collapsed twice in my eyes ...": memories]. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej; Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2017. 683 s. [in Polish].

Münkler, 2013 – Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918 [The Great War. The world 1914 to 1918]. Berlin: Rowohlt, 2013. 928 s. [in German].

Neiberg, 2013 – Neiberg M. Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków [Dance of Fury. The outbreak of the First World War through the eyes of Europeans]. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 352 s. [in Polish].